

Arbetsmarknadens krav på kvalificering av unga

Anders Nilsson

Stadssekreterare (S) vid kommunstyrelsen i Göteborg, redaktör för Tankeverksamheten inom arbetarrörelsen i Göteborg. E-post: anders.nilsson@stadshuset.goteborg.se,

Medan arbetsmarknaden ställer ökande krav på kognitiv förmåga, flexibilitet och social kompetens har en växande andel av tillträdande årskullar svårigheter att motsvara detta. Delvis är det sannolikt en efterbörd av 90-talskrisen, då 20 procent av de barn som nu når yrkesaktiv ålder tillbringade sina tidiga år i hushåll som drabbades av arbetslöshet. Det finns också en mer långsiktig trend av utbildningsmässigt homogena parbildningar med polariserande effekter på hushållens förutsättningar att stimulera kognitiv förmåga under barns tidiga levnadsår. Det kräver omedelbara insatser för att främja unga vuxnas inträde i arbetslivet, och mer långsiktig insatser för att stärka lågutbildade föräldrars kapacitet att ge sina barn kognitiv stimulans under tidiga levnadsår.

While demands of the labour market for cognitive ability, flexibility and social competence are increasing, a growing proportion of the cohorts have difficulties to cope with this. In part it's probably an aftermath of the crises in the 90s when 20 percent of newborns, now reaching working age, spent their early childhood in households suffering from unemployment. There is also a more persistent tendency of marital selection with regard to educational homogamy, which has polarizing effects on household's capacities to stimulate cognitive ability during children's early years. This calls for immediate efforts to bolster admission to work life for young adults, and long run efforts to foster low educated parent's capacity to provide their children cognitive stimulation during early years.

Ökade krav på kompetens

Produktionens strukturomvandling ökar kraven på utbildning, kognitiv förmåga, flexibilitet och social kompetens i arbetslivet. Samtidigt har vi tendenser i reproduktionens sfär som medför att en ökad andel av årskullarna får svårare att svara mot dessa krav (Nilsson & Nyström 2012a).

te individ i Sverige som då var 15 och i år fyller 19 år saknar funktionell läsförmåga. Där en fördubbling jämfört med dem som i år fyller 25 år och gick igenom PISA år 2003. Den alarmrande utvecklingen är den samma för kognitiv förmåga som den kan utläsas i matematikdelen i PISA (OECD).

2009 års PISA-studie visar att var fem-

Den snabba försämring vi ser är san-

nolikt en efterbörd av 90-talskrisen. De som i år fyller 25 år föddes år 1988 i ett samhälle som praktiskt taget saknade arbetslöshet, medan mer än vart femte barn som föddes år 1994 och i år blir 19 år hamnade i en familj där en eller båda föräldrarna drabbades av arbetslöshet (Gustafsson et al. 2003).

Socioekonomiskt ofördelaktiga villkor under de första levnadsåren har en väldokumenterad negativ inverkan på den kognitiva utvecklingen, vilken har blivit allt mer bestämmande för livschanserna i vad vi kallar kunskapssamhället (Hunt 1995; Carneiro & Heckman 2003; Esping-Andersen 2009).

Dessa individer drabbades dessutom dubbelt genom att barn till arbetslösa på 1990-talet utestängdes från förskolan och dess kompensation för skillnader i föräldrars förutsättningar att forma familjen till en stimulerande och utvecklande miljö.

Tilltagande obalanser

Efter nära 50 år av gynnsam demografisk utveckling med växande befolkning i yrkesaktiv ålder inträffar ett skifte år 2015, då fortsatt stora pensionsavgångar av 40-talister kombineras med att 90-talskrisens små årskullar kliver in i vuxenlivet. År 1991 föddes 124 000 barn, sedan minskade det under hela decenniet till år 1999, då endast 88 000 barn föddes (SCB). Det leder till att befolkningen i yrkesaktiv ålder börjar stagnera i absoluta tal för första gången i modern tid, samtidigt som andelen äldre ökar.

Den tilltagande regionala obalansen

leder till att landets delar drabbas på olika sätt. I avfolkningsregioner kan skattebasen reduceras kraftigt, vilket antagligen kommer att utsätta det nationella utjämningsystemet för påfrestningar, samtidigt som bristen på personal inom offentlig service för de äldre kan bli besvärlig. Men även i de expansiva storstadsregionerna har vi i dag en arbetsmarknad som präglas av ökande brister på av både näringslivet och den offentliga sektorn efterfrågad arbetskraft – samtidigt som växande skaror förvisas till en position som icke anställningsbara.

I landet i helhet övergår varannan utlyst ledig tjänst till att bli vakant, dvs. otillsatt för längre eller kortare tid på grund av trög rekrytering (SCB). Vart femte rekryteringsförsök inom näringslivet misslyckas (Svenskt Näringsliv 2012). Samtidigt är över 400 000 arbetssökande inskrivna som arbetslösa vid Arbetsförmedlingen. Matchningen mellan vakanser och arbetslösa fungerar allt sämre. Sambandet mellan mängden lediga arbeten och arbetslöshetens storlek har försvagats påtagligt sedan finanskrascherna år 2008 (Nilsson & Nyström 2012b).

Allt talar för att obalansen kommer att stegras under kommande år, med accelererande inkomstskillnader mellan de som har förmågor och kompetenser som arbetsgivarna efterfrågar och konkurrerar om att rekrytera, och de som inte har det. I den fackliga rörelsen är uppmärksamheten riktad på att bevaka att inte kollektivavtalssystemets golv spricker upp. I den situation vi är på väg in i kan det visa sig vara ett

lika stort hot att det inte finns något tak. Arbetsmarknadsparternas lönenormerande roll kan undergrävas av okontrollerad löneglidning på individuell eller gruppegoistisk nivå. Analysen visar att det finns risker för att den socioekonomiska polariseringen kan tillta språngartat i den nära framtiden om inte politiken kan motverka detta.

Polarisering

Vad vi ser är inte enbart en efterbörd av 90-talskrisen. Det finns en trend i reproduktionens sfär som långsiktigt driver på dessa förlopp. Efterkrigstidens utbildningsreformer ledde till allt fler socialt blandade parbildningar, helt enkelt för att individer från olika samhällsklasser träffades i de nya enhetsskolorna. Det spelade en inte oväsentlig roll för den ökade sociala rörligheten under decennierna som följde (Holmlund 2006). Men under senare tid har denna trend brutits i hela västvärlden av en ny tendens: högutbildade bildar par och skaffar barn med högutbildade, och lågutbildade med lågutbildade (Esping-Andersen 2009; Schwartz & Mare 2005; Blossfeld & Timm 2003). Samtidigt har de högutbildade blivit fler och närmar sig halva den vuxna befolkningen i storstadsregionerna (SCB).

Det blir en hävstång för polariseringen på flera sätt: inkomstskillnader på individnivå ackumuleras på familjenivå, nya kulturella och värderingsmässiga barriärer växer upp längs den socioekonomiska skalan, och inte minst förstärks sociala arv som återigen alltmer dikterar människors livschanser.

Vi ser i själva verket konturerna av en ny stratifiering i vardande i kunskaps-samhället, med branta klyftor och en tudelning av befolkningen. Detta visar sig i kontrasterna mellan å ena sidan stadsdelar med hög arbetslöshet, låg utbildningsnivå, små inkomster, bristande hälsa och svaga skolresultat, och å den andra välbärgade villa- och innerstadsområden som uppvisar en rakt motsatt bild. I resurssvaga stadsdelar blir därtill den sociala kontexten en förstärkningsmekanism för skadeverkningar av individers och familjers ogynnsamma socioekonomiska situation (Kölegård Stjärne et al. 2007). Det sägs ibland att vi numera har hamnat i medelklassens samhälle, men det är en allmän trend i hela västvärlden att medelklassen krymper under trycket av pågående polariseringsprocesser (Pressman 2007).

Det finns betydande etniska inslag i den segregation vi ser i bosättning, skola, arbetsliv och familjebildning (Nordström Skans & Åslund 2010). Men de markörer som mest träffsäkert predicerar socioekonomisk status i det kunskapsamhälle vi är på väg in i är föräldrars utbildningsnivå och antal böcker i föräldrahemmet, inte etnisk härkomst. Dock kvarstår efter rensning för moderns utbildningsnivå, föräldrars socioekonomiska status och antalet böcker i hemmet en skillnad till nackdel för immigranternas barn i PISA-studierna i praktiskt taget alla västliga och nordliga EU-länder, inklusive Sverige (Esping-Andersen 2009). De sämre utsikterna på arbetsmarknaden för dessa ungdomar har således inte bara sin förklaring i diskriminering. Men

de svaga svenska PISA-resultaten år 2009 förbättras enbart marginellt om de med invandrarbakgrund sorteras ut (Vlachos 2012).

Utmaningar

Den tilltagande polariseringen ställer samhället inför stora utmaningar:

Vi ser växande svårigheter för både näringslivet och den offentliga sektorn att klara kommande rekryteringsbehov. I Göteborg har staden tillsammans med Volvo AB, Volvo Cars, Teknikföretagen och Sveriges Byggindustrier börjat titta på kompetensförsörjningen i teknikyrken i Västsverige fram till år 2020. Det ser oroande ut såväl vad gäller civilingenjörer som gymnasieskolans och yrkeshögskolans tekniska utbildningar. Vi ser också problem att med omfattande pensionsavgångar klara personalförsörjningen inom vård och omsorg. Brist på efterfrågad arbetskraft riskerar att bli ett hot mot samhällets hållbara utveckling.

Sociala utgifter kan väntas växa när ökande andelar av tillkommande årskullar har brister i förmågor och färdigheter som efterfrågas på arbetsmarknaden. Om andelen individer som vid inträdet i vuxenlivet har svårigheter att finna en väg till egen försörjning fördubblas under kommande femårsperiod till att omfatta omkring en femtedel av årskullarna, dvs. en utveckling som svarar mot den successiva försvagningen av resultaten i PISA-studierna av 15-åringars läsförmåga och kognition i åren 2003, 2006 och 2009, kan man vänta att vi står inför i tiden näraliggande och betydande kostnads-

ökningar för försörjningsstödet och andra sociala insatser.

Det finns en samvarians mellan skolmisslyckanden och psykisk ohälsa. Nyare forskning tyder på att kausaliteten går i nämnd riktning, dvs. att fler har svårigheter att klara skolans krav är en orsak till den ökade psykiska ohälsan bland unga, inte tvärtom. I detta ligger ett av de största hoten mot folkhälsan i dag. Omständigheten att nära hälften av årskullarna går vidare till högre studier och detta alltmer har kommit att definiera ”det normala” har gjort skolmisslyckanden mera stigmatiserande och drabbande än tidigare. Även bristande tilltro hos individen om framtidsutsikterna på en arbetsmarknad där fullständigt gymnasiebetyg mer eller mindre har blivit inträdesbiljett spelar roll i sammanhanget. Det handlar om diffusa psykiska problem (oro, nedstämdhet, sömnsvårigheter, ”ont i magen”) vilka har blivit allt vanligare från cirka elva års ålder, men också om tyngre psykiatriska diagnoser vilka ofta debuterar i övergången till eller i tidig vuxenålder (Bremberg & Eriksson 2010; Bremberg 2013).

Vad kan göras: socialtjänst och vård

1/ Inom socialtjänsten arbetar man av tradition med två inriktningar: mot barn och mot vuxna. Mot bakgrund av den befarade ökningen av unga vuxna med utbildningsbrister i kombination med sociala problem och psykisk ohälsa bör man överväga att införa en tredje specialisering: unga vuxna. På grund av gruppens specifika men sam-

tidigt mångfacetterade problembilder är det angeläget att mer systematiskt samla kunskap för metodutveckling i samverkan med forskningen, vilket kan underlättas av en sådan ny indelning av socialtjänsten.

2/ Med hänsyn till den ökade frekvensen av psykisk ohälsa i målgruppen bör en diskussion tas upp både i SKL och regionalt om ett motsvarande tredje spår i landstingen och regionerna vid sidan av BUP och vuxenpsykiatri, med inriktning på unga vuxna i samverkan med kommunen. Det finns betydande utvecklingsmöjligheter i samverkan mellan socialtjänsten och primärvården bl.a. för att motverka att psykisk insufficiens i ungdomsåren övergår i psykos i det tidiga vuxenlivet.

Vad kan göras: Leerwerkpflicht

3/ Till ett sådant tredje spår kan även de kommunala arbetsmarknadsinsatserna knytas med en koppling till vuxenutbildningens vägledning och rekrytering. Det finns goda resultat från Nederländerna med ett program som kallas Leerwerkpflicht – Läroplikt - med obligatorisk deltagande för dem mellan 18 och 27 års ålder som inte har uppnått fullständigt gymnasiebetyg. Programmet är på heltid och läggs upp individuellt med vägledning, studier (i vad som motsvarar både kärnämnen och arbetsplatsförlagda yrkesinriktade program) eller arbete. Planeringen är långsiktig och inriktas på att individen ska uppnå gymnasiekompetens ("startkwalificatie") senast vid 27 år ålder.

När en individ har uppnått målet avslutas deltagandet.

Som framgångsfaktorer har OECD identifierat långsiktigheten och kontinuiteten i individuellt anpassade tydligt målinriktade insatser, i stället för utan sammanhang på varandra följande olika tidsbegränsade åtgärder med diffus målbild, att programmet ger sammanhängande sysselsättning på heltid utan mellanliggande perioder av passivitet samt – inte minst - att obligatoriet balanseras av definierade rättigheter för deltagarna, vilket motverkar klientkap i beroende underläge med stigmatiserande effekter på liknande vis som tidigare de svenska arbetsmarknadsutbildningarna fungerade (Nilsson & Nyström 2012c).

I Nederländerna drivs detta program i samverkan mellan stat, kommun, sjukvård, näringsliv och civilsamhälle, med staten som huvudsaklig finansör. Vi kan hävda att detta i Sverige är ett statligt ansvarsområde, men vi kan ändå inte stå passiva i kommunerna inför den stegrade sociala utslagning vi åser. Sedan år 2008 har i Göteborg antalet hushåll i långvarigt beroende av försörjningsstöd nära fördubblats, från drygt 5 000 till strax under 10 000.

Vi skulle kunna pröva att i kommunal regi i samverkan med relevanta samarbetsparter införa en till svenska förhållanden anpassad variant av Leerwerkpflicht för ungdomar som lämnat gymnasieskolan utan fullständiga betyg och hamnat i beroende av försörjningsstöd.

Vad kan göras: arbetsförmedling

4/ Samtidigt öppnar tilltagande rekryteringssvårigheter i arbetslivet möjligheter för ett framgångsrikt samarbete mellan arbetsförmedlingen och kommunen för att rusta de arbetslösa för den efterfrågan som finns såväl i kommunens egna verksamheter som i näringslivet. Inom ramen för rådande stela regelverk finns möjligheter att kombinera åtgärder på ett nyskapande sätt och skapa en sammanhållen kedja av insatser som leder till anställning (se bilden). Avgörande för framgång är sannolikt att insatserna inte tar sin utgångspunkt i individernas behov utan i arbetsmarknadens, dvs. i kartläggningar av vilka rekryteringsbehov som

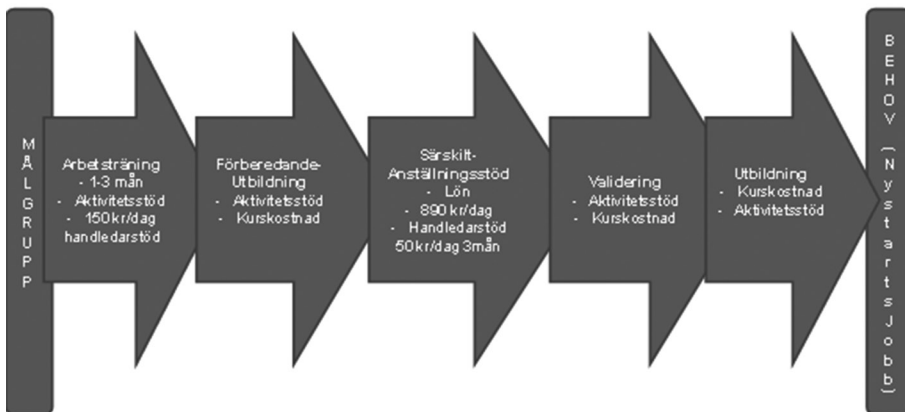
finns inom de närmaste åren. Först därefter görs vid behov en individuell anpassning av kedjans olika delar.

Vad kan göras: föräldrastöd

5/ Mera långsiktigt är föräldrastöd under den tidiga barndomen av strategisk betydelse. De första sex levnadsåren, i synnerhet det andra och det tredje, är en formativ fas för individen. Tvillingstudier har visat att upp emot 60 procent av variationen i kognitiv förmåga mellan människor beror på livserfarenheterna och stimulansen under dessa år (Hunt 1995). Om vi därtill lägger betydelsen av moderns livssituation under graviditeten för barnets kognitiva utveckling (Buitelaar et al. 2003) inser

Figur 1. I första skedet kartläggs kommunens rekryteringsbehov i ett tvåårsperspektiv, t.ex. utifrån kända pensionsavgångar inom äldreomsorg eller parkförvaltning. I samverkan mellan Af och socialtjänsten görs en matchning av dessa behov mot individer i långvarigt beroende av försörjningsstöd, vilka rekryteras in i kedjan av arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Dessa har fogats samman för att leda till en tillsvidareanställning. Kedjan sträcker sig över ungefär två år, vilket kan variera både beroende på individ och yrke.

Arbetsförmedlingen

vi att gener och biologiskt arv spelar en mindre roll i sammanhanget än vad som allmänt antas. Vi har i Sverige en väl utbyggd mödravård, vars betydelse för att utjämna människors förutsättningar på hög nivå knappast kan över-skattas. Sämre är det med insatser för att främja föräldrars kapacitet att forma familjen till en utvecklande miljö under den tidiga barndomen. Det finns en betydande variation över den socio-ekonomiska skalan. Vad som kallas barnfattigdom är en allvarlig komplikation i sammanhanget, men det handlar inte bara om ekonomiska villkor för de mest utsatta hushållen. Familjekulturella drag med större utbredning är betydelsefulla i sammanhanget.

Studier från Danmark visar att föräldrar med högskoleutbildning sammanlagt ägnar sina barn 50 procent mer tid än gymnasieutbildade (Esping-Ander- sen 2013). Det handlar delvis om att könsroller är mer konservativa i den nedre halvan av den socioekonomiska skalan (Svallfors 2004 visar det samma för Sverige) och att fäderna där är mindre närvarande i skötseln av och um- gänget med de små barnen. Men det är också en fråga om bristande insikter om hur betydelsefull kognitiv stimu- lans är under barnets tidiga levnadsår samt inte minst osäkerhet om hur den- na stimulans kan åvägbringas.

Här kan föräldrastöd med folkbildande insatser motverka negativa sociala arv. Men ser vi till föräldrastödets sprid- ning kan vi konstatera att de föräldrar som sannolikt är i störst behov av det tar minst del av det. I Göteborg är va- riationerna stora mellan resursstarka

stadsdelar med hög täckningsgrad, t.ex. Södra Skärgården (92 procent) och Ör- gryte (71 procent), och mycket låg i de resurssvaga nordöstra stadsdelarna – Bergsjön 14 procent, Lärjedalen sju procent och Gunnared med endast två (!) procent (Köhler 2013).

Det är landstinget/regionen som dri- ver föräldrastödet genom BVC. Uti- från kommunens befolkningsansvar för följer av bristande kognitiv stimu- lans under de första levnadsåren kan förhållandena inte anses tillfredstäl- lade ur ett primärkommunalt perspektiv. Här behöver gemensamma insatser göras för att öka täckningsgraden i so- cioekonomiskt resurssvaga områden. Familjecentraler med öppen förskola och resurser från MVC/BVC, primär- vård och socialtjänst har visat sig vara ett bra sätt för detta.

Även föräldrastödets innehåll och for- mer bör ses över för att bättre anpassas till behov och önskemål hos lågutbil- dade föräldrar. Vid sidan av den tra- ditionella föräldragrupsverksamhet som drivs vid BVC finns i dag fyra evidensbaserade och utvärderade mo- deller (Cope, Komet, The Incredible Years och Connect) som kan rekom- menderas (Stattin et al. 2012). Dessa program kan drivas som förebyggande socialt arbete i kommunens regi. Här kan man också pröva samarbete med folkbildningens organisationer, vilka har långa erfarenheter av studie- och bildningsverksamhet för lågutbildade målgrupper. Ett i sammanhanget gott exempel är det program ABF sedan slutet av 90-talet driver tillsammans med fackföreningsrörelsen – ”Läs för

mig, pappa” - för att stimulera män inom LO-kollektivet att läsa för sina små barn.

Vad kan göras: mödrars yrkesarbete

6/ Forskningen visar att det mest verkningfulla sättet att motverka barnfattigdom är att se till att mödrar yrkesarbetar (Esping-Andersen 2013; Rainwater & Smeeding 2003). Arbetsförmedlingens insatser synes otillräckliga för att bana väg till anställning för kvinnor av utomeuropeisk härkomst med hemmavarande barn. Medan socialtjänsten i allmänhet har hög ambitionsnivå att arbetslösa ungdomar och män i beroende av försörjningsstöd anmäler sig vid arbetsförmedlingen, är det inte alltid fallet när det gäller denna grupp. Forskning har visat att aktivering av socialbidragstagare ofta präglas av stereotyp könsrollslogik (Nybom 2012). Det förefaller som detta förstärks när det gäller mödrar av utomeuropeisk härkomst.

I själva verket borde anställningsfrämjande åtgärder vara särskilt prioriterade för arbetslösa kvinnor med hemmavarande barn, då det i dessa fall inte bara är en insats för individen utan också blir en investering i nästa generations humankapital. Barn som på så sätt undkommer ekonomisk fattigdom under de formativa tidiga levnadsåren får därtill fördelen att komma i förskolan med dess gynnsamma effekt för framgång i skolan (Heckman 2008). Idealiskt vore om resurser från arbetsförmedlingen och vuxenutbildningen knytts till lokala familjecentraler med

aktivt uppsökande verksamhet i stadsdelen.

Konklusion

Analysen leder till slutsatsen att insatser för social hållbarhet i dagens samhälle mer bör inriktas på vad Amartya Sen (1999) kallar ”the capability approach”, dvs. tidiga insatser för att utjämna människors förmågor på en hög nivå, än på omfördelningspolitik för att överbrygga redan uppkomna klyftor. Men för att det ska vara framgångsrikt fordras sannolikt att reformpolitiken även har fokus på vad Gøsta Esping-Andersen (2009) kallar ”the opportunity structure”, dvs. syftar till att undanröja hinder för och aktivt främja människors sociala rörlighet och utveckling i samhälle och arbetsliv både mellan och inom generationer.

Referenser

- Blossfeld, H-P. & Timm, A. (2003), *Who marries whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies*, Dordrecht: Kluwer Academic Publisher
- Bremberg, S. (2013), ”Utanförskap och psykisk ohälsa bland unga i de nordiska länderna”, I: Olsen T, Tägtström J, (red.) *For det som vokser. Unge, psykisk uhelse og tidlig uførepensjonering i Norden En antologi*. Stockholm: Nordens Velfärdscenter; 2013.
- Bremberg, S. & Eriksson, L. (2010), (red.) *Invester i barns hälsa*, Stockholm: Gothia Förlag
- Buitelaar, J.K. et al. (2003), ”Prenatal stress and cognitive development and temperament in infants”, *Neurobiology of Aging*, maj-jun [24] suppl. 1

- Carneiro, P. & Heckman, J. (2003), "Human Capital Policy" i Heckman, J. & Kreuger, A., *Inequality in America*, Cambridge MA: MIT Press
- Esping-Andersen, G. (2013), *Jämlikhet med en lycklig bourgeoisie*, Göteborg: Tankeverksamheten
- Esping-Andersen, G. (2009), *The Incomplete Revolution*, Cambridge: Polity Press
- Gustafsson, B. et al. (2003), "Barnens inkomststandard under 90-talets djupa recession och den följande återhämtningen", *Socialvetenskaplig tidskrift*, 1
- Holmlund, H. (2006), "Intergenerational mobility and assortative mating effects of an educational reform", SOFI working paper, 4, Stockholm University
- Hunt, E. (1995), "The role of intelligence in modern society", *American Science* 83/4
- Köhler, L. (2013), *Barnhälsoindex för Göteborg*, Göteborgs Stad/Nordic School of Public Health
- Kölegård Stjärne, M. et al. (2007), "Boendesegregationens utveckling och konsekvenser", *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 2-3
- Nilsson, A. & Nyström, Ö. (2012a), *Jämlikhetsnormen*, Göteborg: Tankeverksamheten/ABF
- Nilsson, A. & Nyström, Ö. (2012b), *Dags att skrota "Full sysselsättning"?*, Göteborg: Tankeverksamheten
- Nilsson, A. & Nyström, Ö. (2012c), *Ungdomsarbetslöshet i Sverige och Leerwerkpflicht i Nederländerna*, Göteborg: Tankeverksamheten
- Nordström Skans, O. & Åslund, O. (2010), *Etnisk segregation i storstäderna – bostadsområden, arbetsplatser, skolor och familjebildning 1985-2006*, Uppsala: IFAU
- Nybom, J. (2012), "Aktivering av socialbidragstagare – om stöd och kontroll i socialtjänsten", *Rapport i socialt arbete* 141, Malmö högskola
- Pressman, S. (2007), "The decline of the middle class: an international perspective", *Journal of Economic Issues*, vol. XLI nr. 1
- Rainwater, L. & Smeeding, T. (2003), *Poor Kids in a Rich Country*, New York: Russell Sage
- Schwartz, C. & Mare, R. (2005), "Trends in educational assortative marriage from 1940-2003" *Demography* 42
- Sen, A. (1999), *Development as Freedom*, New York: Knopf
- Stattin, H. et al. (2012), *Nationell jämförelse av föräldrastödsprogram*, Örebro universitet
- Svallfors, S. (2004), *Klassamhällets kollektiva medvetande*, Umeå: Borea Förlag
- Svenskt Näringsliv (2012), *Rekryteringsbarometern*, Stockholm
- Vlachos, J. (2012), *Invandring och skolresultat*, URL: <http://ekonomistas.se/2012/06/13/invandring-och-skolresultat/>